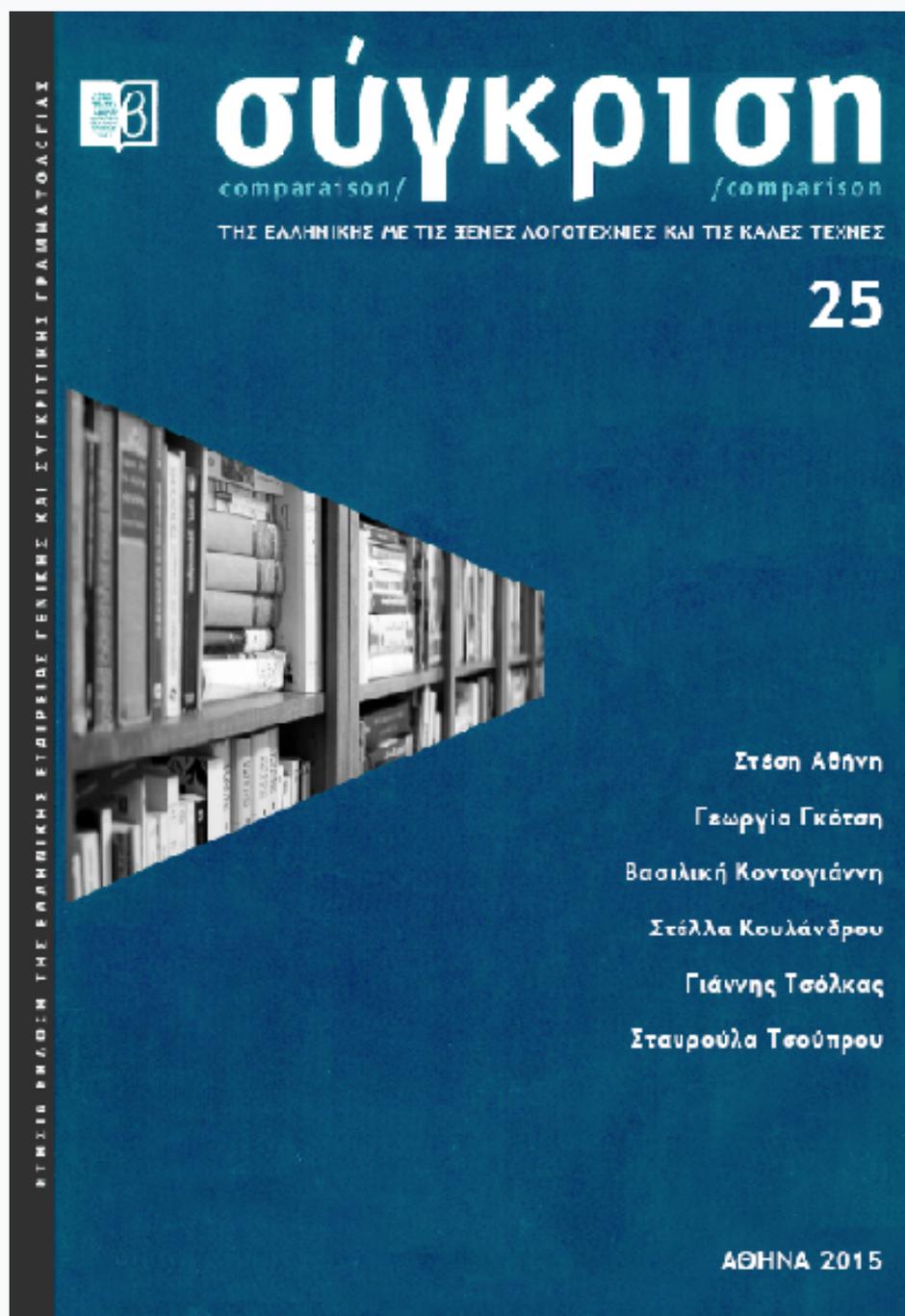

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 25 (2015)

Οι νεοελληνικές τύχες του Αλκιβιάδη ως το τέλος του 19ου αιώνα*

Στέση Αθήνη

Πανεπιστήμιο Πατρών

Tο 1817 ο γνωστός γάλλος φιλέλληνας, φιλόλογος και τυπογράφος Ambroise-Firmin Didot περιηγείται περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Κατά τη διαμονή του στις Κυδωνίες της Μικράς Ασίας επισκέπτεται το Γυμνάσιο, ένα από τα πρόσφατα ιδρυμένα νεωτερικά ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, κοραϊκής επιρροής, που συγκεντρώνει φοιτητές από πολλές περιοχές του ελληνισμού. Ο Didot προτείνει στους φοιτητές να συνδιαλέγονται στα αρχαία ελληνικά για να αναβιώσουν στο σχολείο τη γλώσσα του Δημοσθένη και του Πλάτωνα. Η ιδέα γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό· οι φοιτητές εκτός από την υιοθέτηση της αρχαίας ελληνικής στην καθημερινή τους ομιλία, αποφασίζουν να εξαρχάισουν και τα ονόματά τους, αντικαθιστώντας τα χριστιανικά με αρχαία. Καταθέτουν, μάλιστα, ψήφισμα, φυσικά στα αρχαία ελληνικά, το οποίο υπογράφουν παραθέτοντας σε αντίστιξη τα χριστιανικά βαπτιστικά τους με τα αρχαία ονόματα: πρώτος με αλφαβητική σειρά ο Αγγελής που επονομάζεται Αλκιβιάδης· ακολουθεί ο ίδιος ο Διδότ που βαπτίζεται Ανάχαρσις· το παρών δίνουν πολλοί ακόμη, ανάμεσά τους ο Ξενοφών, ο Πausανίας, ο Επαμεινώνδας, ο Πάτροκλος.¹

Η αντικατάσταση των χριστιανικών με τα αρχαία ονόματα, που είχε εκδηλωθεί αρχικά στην ονοματοδοσία των πλοίων² είχε λάβει διελληνική διάσταση³ στις αρχές

---

* Ανακοίνωση στη Δημερίδα που οργάνωσε το τμήμα Φιλολογίας και το τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών με θέμα: «Όταν σε κοιτώ στα μάτια». Αναγνώσεις στον πλατωνικό Αλκιβιάδη και την πρόσληψή του (Πάτρα, 10-11 Μαΐου 2011). Εκφράζω και από τη θέση αυτές θερμές ευχαριστίες στον συνάδελφο Σπύρο Ράγκο που μου έδωσε το κίνητρο να αναζητήσω τις νεότερες τύχες του Αλκιβιάδη και για τις εύστοχες παρατηρήσεις του στην τελική μορφή του κειμένου.

¹ Το επεισόδιο αφηγείται ο ίδιος στο *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 385-387, αφιερωμένο στον Αδαμάντιο Κοραή.

² «Περί τους αυτούς χρόνους [έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης] εφάνησαν το πρώτον πλοία ελληνικά, φέροντα ονόματα μεγάλων της αρχαιότητας ανδρών. Πρότερον ηκούοντο μόνον ονόματα αγίων· τανύν δε γινώσκω σκάφη φέροντα το όνομα του Θεμιστοκλέους και του Ξενοφώντος», Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, σ. 44-45 (μτφρ. Θ. Λιβαδάς).

³ Για τις απαρχές του φαινομένου και τη διελληνική διάσταση που προσέλαβε, παρουσιάζει ενδιαφέρον η κατάθεση του ιερέα και σχολάρχη Π. Παπαζαφειρόπουλου, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων του ελληνικού λαού ιδία δε της Πελοποννήσου προβαλλομένων εν πολλοίς προς τα των αρχαίων Ελλήνων*, Πάτρα 1887, σ. 170: «Ου προ πολλού δε λαμβάνονται και αρχαία ελληνικά ονόματα, εν ω προ του 1821 ασεβές εθεωρείτο να φέρη τις όνομα αρχαίου Έλληνος, και εκ τούτου σπανιώτατα απαντά επί τουρκοκρατίας τοιούτον». Για το θέμα από τις απαρχές του ως τον όψιμο 19ο αιώνα υπάρχει μια

του 19ου αιώνα⁴ και είχε προκαλέσει τον έπαινο αλλά και τον σκεπτικισμό του Αδαμάντιου Κοραή.⁵ Αρκεί μια ηλεκτρονική αναζήτηση στον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος για να καταδειχθεί ότι το βαπτιστικό 'Αλκιβιάδης' εμφανίζεται και καθιερώνεται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα,⁶ σε πείσμα, μάλιστα, των αντιδράσεων που είχαν άμεσα εγερθεί από τη μεριά του Οικουμενικού

πλούσια βιβλιογραφία: Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 (1988) 187-201· Ιωάννα Πετροπούλου, «Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία 19ος αιώνας», *Σύγχρονα Θέματα* 64 (1977) 93-96· της ίδιας, «Ο εξελληνισμός – εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία τον 19ο αιώνα», *ΔΚΜΣ* 7 (1988-1989) 141-200 και «Λείψανα αρχαίας πολυτελείας». *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, επιμ. Μ.Ζ. Κοπιδάκης, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999, σ. 232-233· Αλέξης Πολίτης, «Από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους προγόνους», *Ο πολίτης. Δεκαπενθήμερος*, τχ. 32 (21.2.1997) 12-20.

⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του πρώτου ιστορικού των Φαναριωτών Marc-Philippe Zallony, *Essai sur les Fanariotes*, Marseille 1824, σ. 172-173: «Les Fanariotes, par vanité, ou par toute autre cause, ont substitué aux noms qu'ils donnaient vulgairement à leurs enfants, des noms historiques, plus pompeux, plus conformes à leur orgueil. Cette manie a gagné une partie des Grecs; ils associent, depuis une vingtaine d'années, au nom d'un des Saints du Martyrologe le nom d'un héros de l'antiquité ou celui d'un personnage remarquable du Bas-Empire. Il résulte de cette innovation que les noms patronimiques disparaissent pour faire place aux noms adoptifs; de manière qu'il s'établit une espèce de confusion dans les familles. On n'aperçoit point l'utilité qu'ils veulent tirer de cette innovation: elle ne paraît d'abord que ridicule; mais, examinée de près, elle présente des vues fallacieuses ou des intentions politiques, c'est-à-dire qu'ils veulent, dès aujourd'hui dans le restant de l'Europe, paraître descendre de ces grands hommes et se ménager pour l'avenir, dans leur propre pays, ce respect qu'on accorde toujours aux souvenirs attachés à un nom illustre, et qui rejaillit sur celui qui le porte. Cette espèce de fourberie n'est pas très dangereuse pour les contemporains; mais il arrivera qu'un jour la Grèce ne sera peuplée que de faux descendants des Ptolemées, de Perdicas, des Commènes [sic], des Paléologues, etc., etc. Cette manie des grands noms s'est tellement emparée de l'esprit de certains Grecs, que non seulement ils les donnent à leurs enfants, mais encore à leurs navires. Ainsi tel bâtiment se nommait le Saint-Jean, qu'il porte aujourd'hui le nom d'Hercule, de Neptune, de Thémistocle, etc., etc. Peut être ce nouvel usage se rattache-t-il de plus hautes idées; son adoption peut avoir contribué à réveiller le courage et la hardiesse des Hydriotes, Speziotes et Ypsariens, par les grands souvenirs attachés à ces noms. Il faut quelquefois peu de chose pour ranimer la valeur d'un peuple par la servitude, surtout quand ce peuple abattu trouve dans l'histoire les hauts faits et la gloire des ses ancêtres».

⁵ «Έν από τα σημεία της ενεργουμένης σήμερον αναγεννήσεως [του Ελληνικού γένους] πρέπει να λογίζεται και ο ζήλος των Ελληνικών ονομάτων. Αλλ' ο τοιοῦτος ζήλος καταντά εις κομπαστικήν γοητείαν αν δεν συνέχεται εις του πρέποντος τα όρια. Επαινετόν έργον εργάζονται όσοι γονείς θέτουσιν εις ακόμη ανονόματα τέκνα ονόματα Ελληνικά· αλλ' εκείνοι μόνοι οι γονείς έχουσι της τιοαύτης ονοματοθεσίας το δικαίωμα, όσοι μετά του ονόματος δίδουν και ανατροφήν ελληνικήν και παιδείαν εις τα τέκνα των. Πιθανώτερον ότι ο ονομασθείς, φερειπείν, Αριστείδης, εάν λάβει παιδείαν χρηστήν, θέλει μιμηθήν και την δικαιοσύνην του Αριστείδου, παρά ότι ο ονομασθείς Συμεών θέλει μιμηθείν Συμεώνα τον Στυλίτην ή Συμεώνα τον Σαλόν. [...] Πλην όμως τούτου η αλλαγή του ονόματος εις τι χρησιμεύει δεν εξεύρω. Εάν ο μετονομαζόμενος φρονεί πραγματικώς ως οι πρόγονοί του, μη κάμνει το πράγμα ύποπτον με την αλοιφήν του ονόματός του. Εάν δεν έχει αληθώς φρονήματα ελληνικά, η μετονόμασις είναι μωρά αλαζονεία. Τι ωφελεί τον Θερσίτην να μετονομασθή Αχιλλεύς, αν απεφάσισε να μείνει πάντοτε Θερσίτης! [...] Επαινέσα άλλοτε τους Υδριώτας ότι και εις αυτά των τα καράβια άρχισαν να δίδωσιν Ελληνικάς ονομασίας· και εδικαίωσαν τρόπον τινά την ονοματοθεσίαν με άλλα καλά του πολιτισμού, όσα επροξένησαν εις το νησίον των. Αλλά πόσον ασυγκρίτων λαμπροτέρων επαίνων ήθελαν αξιωθείν εάν τα καλά ταύτα ήσαν ανάλογα με το μέγεθος του πλούτου τον οποίον απέκτησαν διά της εμπορείας!», Αδαμάντιος Κοραή, «Προλεγόμενα της Γεωγραφίας του Στράβωνος. Προς τους Έλληνας», *Στράβωνος Γεωγραφικών*, τ. 1, Παρίσι 1815, σ. θ'-ια', υποσημ. 4.

⁶ Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η δεύτερη φάση της ονοματοδοσίας ακολουθεί την καμπύλη της Μεγάλης Ιδέας, σημαντικές ήταν οι ενέργειες της Μεγάλης του Γένους Σχολής.

Πατριαρχείου με πρωτοβουλία του Γρηγορίου του Ε', ο οποίος εξέδωσε πατριαρχική εγκύκλιο,⁷ των επικρίσεων συντηρητικών λογίων,⁸ αλλά και, αργότερα, των ειρωνικών σχολίων στα πρώτα νεοελληνικά μυθιστορήματα.⁹ Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Γρηγορίου Παλαιολόγου στο μυθιστόρημα *Ο Πολυπαθής* (1839):

Αρκετοί Αλκιβιάδαι, Επαμεινώνδαι, Θεμιστοκλείς, Σωκράται, Δημοσθένης και Λυκούργοι ευρίσκονται και πολλαπλασιάζονται καθημέραν εις την Ελλάδα. Μετά τινος χρόνους θ' αναγκασθώμεν να στείλωμεν αποικίας Κυβερνητών, Στρατηγών, Ναυαρχών, Φιλοσόφων, Ρητόρων και Νομοθετών· διότι η ολιγάνθρωπος και πτωχή Ελλάς δεν θα δυνηθεί να επαρκέση εις την νοητικήν και στομαχικήν διατροφήν τώσων περικλεών ανδρών· και τούτο δι' όσους ευτυχήσουν να λάβουν αξίαν της μεγαλωνυμίας και του προορισμού των ανατροφήν· διότι αι οδοί γέμουν από κονιορτισμένους και ρυπαρούς Μιλτιάδας, από σιτευομένους με τους χοίρους Αγαμέμονας, καθώς και από μονοφθάλμους Αφροδίτας και ετεροφθάλμους Ασπασίας, κυλιομένας με τας χήνας εις τον βόρβορον. Τι σκάνδαλον διά τους συγχρόνους συνωνύμους τους.¹⁰

⁷ «Και η κατά καινοτομίαν παρά ταύτα εισαχθείσα των παλαιών Ελληνικών ονομάτων επιφώνησις εις τα βαπτιζόμενα βρέφη των πιστών, ως ηκούσαμεν, λαμβανομένη ως μία καταφρόνησις της συνήθους Χριστιανικής ονοματοθεσίας, είναι διόλου απροσφυής και ανάρμοστος· όθεν ανάγκη η Αρχιερωσύνη σας να διαδώσητε παραγγελίας εντόνους εις τους Ιερείς των ενοριών σας, και νουθεσίας πνευματικής εις τους ευλογημένους επαρχιώτας σας, διά να λείψη τουτεύθεν και η κατάχρησις αυτή, και αφεθέντες της ακαίρου και μηδέν εχούσης το χρήσιμον φιλοτιμίας και επιδείξεως οι γονείς και ανάδοχοι να ονοματεθώσιν εις το εξής εν τω καιρώ της θείας και μυστικής αναγεννήσεως τα ειθισμένα τοις ευσεβέσιν ακοαίς πατροπαράδοτα Χριστιανικά ονόματα, των εγνωσμένων τη Εκκλησία και των ενδόξως υπ' αυτής εορταζομένων Αγίων, διά να ήναι έφοροι και φύλακες των βαπτιζομένων νηπίων, και ταχείς και αδιάλειπτοι χορηγοί της χάριτος αυτών εις τας μετά πίστεως επικλήσεις», *Μέλισσα* 3 (1819) 223.

⁸ Βλ. την επίκριση του Μιχαήλ Περγικάρη: «άλλοι ευχαριστούνται εις την επωνυμίαν του γένους των, και λαμβάνουν ως επώνυμον κανενός παλαιού, ή φιλοσόφου ή ήρωος το κύριον όνομα [...] όθεν επωνομάσθη άλλος Εμπεδοκλής, και άλλος Θρασύβουλος, και άλλος Γάδαρος, και άλλος Γόμαρος», *Προδιοίκησις εις τον Ερμήλον ή Δημοκριθηράκλειτον*, Βιέννη 1817, σ. 64.

⁹ Ο Ιάκωβος Γ. Πιτζιπιός καυτηριάζει την προγονοπληξία που μαστίζει τον μετεπαναστατικό ελληνικό χώρο, με πρώτο σύμπτωμα τη χρήση αρχαιοπρεπών ονομάτων. Δύο από τους βασικούς ήρωες του μυθιστορηματός του *Ο πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνος* (1848) έχουν αρχαιοπρεπή ονόματα: Αναξαγόρας Λιγαρίδης και Καλλίστρατος Ευγενίδης. Ο δεύτερος είχε το όνομα Κώλιας και ήταν γιος του Γιάννη του αγωγιάτου Τραπεζουντίου, μετά όμως από την περιήγησή του στην Ευρώπη, θεώρησε πρόπον να αποκτήσει το «πλήρες κάλλους, ευγενείας και ηρωισμού όνομα» Καλλίστρατος Ευγενίδης. Βλ. *Η ορφανή της Χίου ή ο θρίαμβος της αρετής. Ο πίθηκος Ξουθ ή τα ήθη του αιώνος*, εισ.-επιμ. Δημήτρης Τζιόβας, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1995, σ. 133, 175.

¹⁰ Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, εισ.-επιμ. Άλκης Αγγέλου, Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 243.

Η συντονισμένη στροφή προς την αρχαιότητα, η οποία εκφράστηκε συμβολικά με τα αρχαία ονόματα υπήρξε φαινόμενο ιδεολογικό, αλληλένδετο με τα συμφραζόμενα της κορύφωσης του νεοελληνικού Διαφωτισμού και με τη διαμόρφωση του αισθήματος της εθνικής ταυτότητας.¹¹ Οι καταβολές του ανάγονται στις πολιτισμικές ζυμώσεις που κυοφορήθηκαν στην ελληνική παιδεία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και εξής στο πλαίσιο της σύσφιξης των σχέσεων με την ευρωπαϊκή παιδεία: η πολιτισμική εμπειρία του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού συνοδεύτηκε από την ανακάλυψη του ιστορικού χρόνου με το σχήμα της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, συντείνοντας στην εκκοσμίκευση της συνείδησης του χώρου και φέρνοντας στο προσκήνιο τα κλασικά πρότυπα.

Δεν μπορεί, βέβαια, να αμφισβητηθεί η αδιάκοπη αναστροφή της ελληνικής λογοισύνης με την αρχαία ελληνική γραμματεία μέσα από τη χειρόγραφη παράδοση και, αργότερα, μέσω του εντύπου. «Η Ελλάς [...] ου διέλιπε περιθάλλουσα λείψανα αρχαίας πολυτελείας» (*Φιλοθέου Πάρεργα*), παρατηρούσε στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 18ου αιώνα ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Ωστόσο, η απόφαση αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς επιφυλάξεις σε ό,τι αφορά τόσο το εύρος του διαθέσιμου αρχαιοελληνικού γραμματειακού corpus όσο και τον βαθμό διάδοσής του. Η

---

¹¹ Αξίζει να παρατεθούν ορισμένα από τα παραδείγματα που ανασύρει ο Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα 1987, σ. 161-162: Ο «ιατροφιλόσοφος» Διονύσιος Πύρρος, που είχε παρακολουθήσει μαθήματα στη σχολή των Κυδωνιών από τον Βενιαμίν Λέσβιο, στην Αθήνα το 1813 περιγράφει μια συνάθροιση που προκάλεσε, στην οποία είχαν προσκληθεί οι πρόκριτοι. Ο γραμματικός καλούσε τα παιδιά «εγώ δε λαβών ένα κλάδον της δάφνης και ελαιας τον έδιδον εις τον μαθητήν, εν ταυτώ τω έδιδον εγγράφως και τω έλεγον, “ιδού τώρα, δεν είναι το όνομά σου πλέον Ιωάννης, ή Παύλος κτλ., αλλ’ είναι Περικλής ή Θεμιστοκλής, ή και Ξενοφών και τα λοιπά· λοιπόν φοβού τον Θεόν, βοήθησον την πατρίδα σου, αγάπα και την φιλοσοφίαν” και ούτως αναχωρούντος του μαθητού, όλοι εφήμουν αυτόν λέγοντες, Ζήτω ο Περικλής, ή ο Θεμιστοκλής εχειροκρότουν και τας χείρας αυτών· εις την τερπνήν εκείνην θεωρίαν και νεωτερισμόν, άπαντες οι παρευρεθέντες εχάρησαν χαράν μεγάλην» (*Περιήγησις ιστορική και βιογραφία Διονυσίου Πύρρου του Θετταλού*, Αθήνα 1848, σ. 71). Το 1819 ο Αλή Πασάς συνδέει τα αρχαία ονόματα με την εθνική αφύπνιση «Κάτι μεγάλο έχετε στο κεφάλι σας. Δεν βαφτίζετε πια τα παιδιά σας Γιάννη, Πέτρο, Κώστα παρά Λεωνίδα, Θεμιστοκλή, Αριστείδα! Σίγουρα κάτι μαγειρεύετε» (Δ.Γ. Φωκάς, *Ο πλοίαρχος Λεωνίδας Παλάσκας*, 1950, σ. 4). Ο Ν. Σπηλιάδης, με αφορμή το όνομα του φρούραρχου της Ακροκορίνθου Αχιλλεύς (εκστρατεία Δράμαλη) σημειώνει: «Είναι παράδοξος η μανία, ήτις εκυρίευσεν εις τους Έλληνας του να δίδωσιν εις εαυτούς και εις τα παιδιά των τα ονόματα των προπατόρων μας. Εις τον Πύργον ο Λυκούργος Κρεστενίτης διδάσκων τα γράμματα προ της επαναστάσεως, αφ’ ου έδωκεν εις τον εαυτόν του τ’ όνομα του αθανάτου νομοθέτου των Σπαρτιατών, έδωκε και εις τους μαθητάς του όλα τα ονόματα των μεγάλων ανδρών, όσοι είναι το καύχημα των αιώνων· και εκεί ευρίσκει τις σήμεραν τους Σωκράτας, τους Πλάτωνα, τους Αριστείδας, τους Σόλωνα και λ. Και μέχρι τινός, έκαστος ωνομάζετο όπως τον εδόκει· αλλά μετά ταύτα, και οι ιερείς μας, αντί να βαπτίζωσι τα παιδιά των Ελλήνων και να τα δίδωσι ονόματα των αγίων μας, τα δίδουσι και αυτοί ελληνικά ονόματα. Ακούει λοιπόν και τους αχθοφόρους Σωκράτας καλουμένους» (*Απομνημονεύματα συνταχθέντα υπό του Ν. Σπηλιάδου διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ιστορίαν της Ελλάδος*, τ. 1, Αθήνα 1851, σ. 395-396).

πλουσιότατη ηγεμονική βιβλιοθήκη των πρώτων Μαυροκορδάτων στη Μολδοβλαχία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα –για την αγορά της οποίας θα έδειχνε ενδιαφέρον και ο βασιλιάς της Γαλλίας στους δύσκολους οικονομικά καιρούς που πέρασε η οικογένεια αργότερα– διέθετε, βέβαια, τα *Άπαντα* του Πλάτωνα¹² και έκδοση των *Δειπνοσοφιστών* του Αθήναιου,¹³ και ο Νικόλαος συνομιλούσε με πλατωνικά κείμενα στο αρχαιόγλωσσο μυθιστόρημά του *Φιλοθέου Πάρεργα* (1719 περίπου).¹⁴ Όπως, όμως, έχει καταδείξει ο Άλκης Αγγέλου, στη φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας οι τύχες του Πλάτωνα δεν ήταν πλούσιες. Ας υπενθυμίσουμε τη γνωστή νηφάλια εκτίμηση του Ιώσηπου Μοισιόδακα (*Προοίμιον στην Ηθική Φιλοσοφία*, 1784): «η Ελλάς τρέφει και περιποιείται δύο ελαττώματα, τα πλέον ανοίκεια εις την δόξαν της. Αυτή κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και την αμέλειαν της αρχαιότητος [...]· η δευτέρα τής επροξένησεν την σπάνιν, ή μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών συγγραμμάτων».¹⁵ Πιο αισιόδοξη εικόνα αποκομίζουμε μέσα από τα δοκίμια του συγχρόνου του Δημήτριου Καταρτζή, όπου το όνομα του Πλάτωνα μνημονεύεται εννέα φορές, και, μάλιστα, υπάρχει και μια μνεία στον «Αλκιβιάδη Β΄». Επίσης, ο Καταρτζής κάνει αναφορές στον Πλούταρχο, «στ' αμίμητα Παράλληλά του», ενώ στη βιβλιογραφία που συνέταξε («Νέο διάγραμμα ή διανομή των ελληνικών μας διδασκαλικών βιβλίων που έχουμε στις επιστήμες και τέχνες») συμπεριλαμβάνει τα «Δειπνοσοφιστικά» του Αθήναιου.¹⁶ Εξειδικεύοντας, πάντως, την αναζήτησή μας σε ό,τι αφορά την παρουσία του Αλκιβιάδη στη διδασκόμενη ύλη των «παλαιών συγγραμμάτων», βλέπουμε να επιβεβαιώνεται η πικρή διαπίστωση του Μοισιόδακα. Η τετράτομη *Εγκυκλοπαδεία Φιλολογική* του Ιωάννη

¹² *Omnia Opera (graece), ex vetustissimorum exemplarium collatione multo nunc quàm antea emendatiora. Praetera in Platonis omnia, sententiarum et verborum memorabilium Index*, Basileae 1556.

¹³ *Athenaei Dipnosophistarum sive Coenae sapientium libri XV Natale de Comitibus Veneto nunc primum e Graeca in Latinam linguam vertente*, Henrichus Petrus, Basileae 1556· *Athenaei Deipnosophistarum libri quindecim ex editione Casauboni et interpretatione Dalechampii*, Lugduni 1657. Για τα προσκλήματα της βιβλιοθήκης, βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου – Άννα Ταμπάκη, «Εισαγωγή». *Μιχαήλ Τσερβάντες, Ο επιτήδειος ευγενής don Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, Κείμενο, Γλωσσάρι και Πίνακας Κύριων Ονομάτων: Γ. Κεχαγιόγλου, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2007, σ. *33-37 και passim.

¹⁴ Για τα εδάφια που υποδεικνύουν τη συνομιλία με τον Πλάτωνα βλ. Jacques Bouchard (εισ.-έκδ.-μτφρ.-σχολ.), *Νικολάου Μαυροκορδάτου, Φιλοθέου πάρεργα / Nicolas Mavrocordatos, Les loisirs de Philothée*, Αθήνα-Μόντρεαλ 1989, passim. Για τη γενικότερη έλξη από τον Πλάτωνα βλ. Άλκης Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 67, 71.

¹⁵ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, «Προοίμιον». *Ηθική φιλοσοφία μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος*, τ. 1, Βενετία 1761, σ. 327. Η άγνοια συνεχίζεται και αργότερα, βλ. Αλέξης Πολίτης, «Από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες στους ένδοξους αρχαίους προγόνους», ό.π., σ. 13.

¹⁶ Δημήτριος Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, εκδ. Κ.Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1999, σ. 74, 120, 147.

Πατούσα, βασικό εγχειρίδιο για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων του μέσου κύκλου σπουδών από το 1710 και εξής, που προσδιόρισε και το αναλυτικό πρόγραμμα, από το πλατωνικό corpus ανθολογεί τους διαλόγους «Ευθύφρων» και «Κρίτων».¹⁷ Η εικόνα δεν αλλάζει ιδιαίτερα στα χειρόγραφα εγχειρίδια, τα γνωστά ως «μαθηματάρια». Πρέπει να διαβούμε το κατώφλι του 18ου αιώνα για να εντοπίσουμε, έστω και σποραδικά, τη διδασκαλία πλατωνικών διαλόγων. Οι παλαιότερες μαρτυρίες προερχόμενες από το Βουκουρέστι το 1726 και 1727 αφορούν τη διδασκαλία του «Κρίτωνος» και του «Φαίδωνος» από τον Γεώργιο Τραπεζούντιο. Από τον πολύ μεγάλο αριθμό «μαθηματάρων» που έχει διασωθεί, μόνο σε δύο αθωνικά χειρόγραφα (Βατοπεδίου και Ξηροποτάμου) απαντά ο «Αλκιβιάδης Β΄» μαζί με τον «Μενέξενον».¹⁸ Αλλά και ο Θουκυδίδης διδάσκεται μέσα από τις δημηγορίες.¹⁹ Μετάφραση των *Βίων Παραλλήλων* «εις απλήν διάλεκτον» είχε εκπονήσει ο Κωνσταντίνος, γιος του ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπραγκοβάνου που τυπώθηκε το 1704 στο Βουκουρέστι, ωστόσο, η έμφαση στη διδασκαλία δινόταν στον (ψευδο) Πλούταρχο με την *Παιδαγωγία*.²⁰ Η γνωριμία με το πάνθεον Ελλήνων θα αποκτηθεί με την «κατάκτηση του κόσμου της ιστορίας», με το πέρασμα από τη Χρονογραφία στην Ιστορία,²¹ η οποία θα ξεκινήσει με τη μετάφραση έργων από την ευρωπαϊκή γραμματεία. Βασική πηγή αναφοράς αποτέλεσε η μετάφραση του δεκαεξάτομου έργου του Rollin *Παλαιά Ιστορία* που τυπώθηκε στη Βενετία το 1750 και στάθηκε το πιο διαδεδομένο εγχειρίδιο ιστορίας στα ελληνικά σχολεία για τα επόμενα πενήντα χρόνια. Περισσότερες από 200 σελίδες του τέταρτου τόμου που περιέχει τον Πελοποννησιακό πόλεμο αναδεικνύουν

¹⁷ Αθανασία Κ. Αβδάλη, *Η «Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα. Συμβολή στην ιστορία της Παιδείας του Νέου Ελληνισμού (1710-1839)*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1984, σ. 145-147, 163-165. Για τη διδασκαλία του «Κρίτωνος» και του «Φαίδωνος» στις ηγεμονικές σχολές το 1726 και το 1727, βλ., αντιστοίχως, Άλκης Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι*, ό.π., σ. 14.

¹⁸ Αγγελική Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την τουρκοκρατία: διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*, ΣΔΩΒ, Αθήνα 1993, σ. 164-166. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ειδικό, σύντομο κεφάλαιο που αφιερώνεται στον Πλάτωνα γράφτηκε για να τονιστεί η απουσία του από τον σχολικό χώρο.

¹⁹ Ό.π., σ. 99.

²⁰ Ό.π., σ. 125-131.

²¹ Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996, σ. 95-99.

τη δράση του Αλκιβιάδη.²² Αυτή η «νέα ιστοριογραφία» παρήγαγε συνεχώς νεότερα έργα, συμπλήματα από ευρωπαϊκά εγχειρίδια.

Μια σημαντική συνάντηση της ελληνικής λογοσύνης με τον κόσμο της αρχαιότητας πρόσφερε, μέσα από το περίβλημα της μυθοπλασίας, το αρχαιόθεμο αφήγημα *Le voyage du jeune Anacharsis*. Δημοσιευμένο το 1788, ανήκε στα εμβληματικά κείμενα του γαλλικού προεπαναστατικού «retour à l'antique». Προϊόν ευρυμάθειας και φιλολογικού μόχθου του γλωσσολόγου και νομισματολόγου αβιά Jean-Jacques Barthélemy, στηρίζεται στην αξιοποίηση ενός τεράστιου αποθέματος αρχαίων πηγών, οι οποίες παρατίθενται με σχολαστικότητα στις πυκνές υποσημειώσεις του. Πρόκειται για μια μυθοπλαστική πρωτοπρόσωπη αναδρομική αφήγηση της περιήγησης του ομώνυμου ήρωα, του Σκύθη Αναχάρσιδος –το όνομα του οποίου υιοθέτησε, όπως είδαμε, ο Didot στο ψήφισμα των Κυδωνιών–, στην αρχαία Ελλάδα, σε διάστημα 26 χρόνων (363-337 π.Χ.). Ο Ανάχαρσις ανασυνθέτει την καθημερινότητα του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως τη βίωσε στο πέρασμά του από τις μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας (Αθήνα, Θήβα, Σπάρτη), καταθέτει τις συζητήσεις του με εκπροσώπους του αρχαίου ελληνικού πνεύματος (Ξενοφών, Πλάτων, Αριστοτέλης, Δημοσθένης, Αισχίνης, Ισοκράτης κ.ά.), αλλά και με πλασματικά πρόσωπα. Το αφήγημα είχε κάνει πολλές επανεκδόσεις στη Γαλλία και είχε γνωρίσει πανευρωπαϊκή διάδοση έως το 1797, όταν δημοσιεύτηκε η ελληνική μετάφραση του πρώτου τόμου –περιλάμβανε την εισαγωγή στην αρχαία Ελλάδα²³ με τριάντα σελίδες αφιερωμένες στον Αλκιβιάδη– και του τέταρτου τόμου στη Βιέννη. Στη σκιαγράφηση της προσωπικότητας, της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης του Αλκιβιάδη ο αβιάς Barthélemy είχε αξιοποιήσει αρχαίες πηγές: Πλάτων («Αλκιβιάδης Α΄»), Πλούταρχος (*Βίοι Παράλληλοι*), Δημοσθένης, Θουκυδίδης, Αριστοφάνης, Διόδωρος Σικελιώτης. Την ιδεολογική φόρτιση που προκαλούσε στον ελληνισμό κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα το αρχαιογνωστικό αυτό παιδαγωγικό ταξίδι μεταφέρουν τα λόγια του μεταφραστή του πρώτου τόμου Γεώργιου Σακελλάριου: όσοι από τους γλωσσομαθείς ομογενείς το είχαν ήδη διαβάσει

²² Ρολλίν, *Παλαιά Ιστορία των Αιγυπτίων, Καρχηδονίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων, Μήδων, Περσών, Μακεδόνων και Ελλήνων εις τόμους δέκα και εξ διηρημένη*, μτφρ. Αλέξανδρος Καγκελλάριος, Βενετία 1740, σ. 299 κ. εξ. Βλ., σχετικά, Άννα Ταμπάκη, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση του έργου του Charles Rollin, *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδών*». *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Ergo, Αθήνα 2004, σ. 127-138.

²³ Βλ. Άννα Ταμπάκη, «Εισαγωγή». *Νέος Ανάχαρσις. Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, επιμ.–σχολ. Άννα Ταμπάκη, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 65.

«εδρόσιζον το βιβλίον με δάκρυα, βλέποντες εν αυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων».²⁴ Η πρώτη αυτή μετάφραση ήταν συλλογικό εγχείρημα ορισμένων ανήσυχων λογίων που δραστηριοποιούνταν στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και στη διασπορά και ανήκαν στον ευρύτερο κύκλο του Ρήγα Βελεστινλή· ο τελευταίος, ο οποίος, ως σημειώσουμε, απεικονίζεται συχνά με περικεφαλαία όπως άλλωστε και αγωνιστές του 1821 (Κολοκοτρώνης κ.ά.),²⁵ είχε φέρει σε πέρας τη μετάφραση κεφαλαίων του τέταρτου τόμου. Επίσης, την ίδια χρονιά με τη δημοσίευση της μετάφρασης, τυπώνοντας τη Χάρτα της Ελλάδος δεν λησμόνησε να καταχωρίσει το όνομα του Αλκιβιάδη με τη χρονολογία 404 στο πάνθεον των 114 μεγάλων ανδρών της αρχαίας Ελλάδας, για να καταδείξει την ιστορική διαδρομή των προγόνων από τον 11ο αιώνα π.Χ. ως τον 1ο αιώνα μ.Χ.²⁶ Στο τέλος της προεπαναστατικής εικοσαετίας, μέσα στα χρόνια δηλαδή που ξεκίνησε ο εξαρχαϊσμός των ονομάτων, δημοσιεύθηκε νέα, πλήρης αυτή τη φορά μετάφραση του έργου. Θα πρέπει, επίσης, να προσθέσουμε ότι ο *Νέος Ανάχαρσις* σε γαλλικές εκδόσεις ή σε ιταλικές του μεταφράσεις δεν απουσίαζε από τα ράφια κάθε αξιοπρεπούς ιδιωτικής ή σχολικής βιβλιοθήκης της προεπαναστατικής εικοσαετίας.

Κατά την περίοδο αυτή, κατά την οποία εκδηλωνόταν με σαφέστερα σημάδια η συντονισμένη στροφή προς την αρχαιότητα, άρχισαν πλέον να πληθαίνουν τα βήματα για τη θεραπεία της «αμέλειας» που είχε καταγράψει ο Μοισιόδαξ. Σημαντική υπήρξε η ανάδυση του Αδαμάντιου Κοραή στη δημόσια σφαίρα με τις εκδόσεις των σειρών «Ελληνική Βιβλιοθήκη» και «Πάρεργα». Ο τέταρτος τόμος των *Βίων Παραλλήλων* του Πλουτάρχου που περιλαμβάνει τον Αλκιβιάδη βγήκε από το τυπογραφείο το 1810.²⁷ Το παράδειγμα του Κοραή ακολούθησαν και άλλοι λόγιοι, όπως ο Νεόφυτος Δούκας (μετέφρασε και δημοσίευσε τον Πελοποννησιακό πόλεμο του Θουκυδίδη).²⁸ Από τη

²⁴ Βλ. «Τοις φιλέλλησιν αναγνώσταις», σ. xii.

²⁵ Δημαράς, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 161.

²⁶ Η καταχώρηση στο άνω περιθώριο του φύλλου 10 της Χάρτας της Ελλάδος. Βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ.), *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2003, σ. 46.

²⁷ Αδαμάντιος Κοραής, *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, μέρος δεύτερον, Παρίσι 1810, σ. 1-41.

²⁸ *Θουκυδίδου Ολόρου. Περί του Πελοποννησιακού Πολέμου Βιβλία Οκτώ*, μεταφρασθέντα σχολιασθέντα τε και εκδοθέντα τύποις παρά Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, Βιέννη 1805-1806. Να προσθέσουμε δύο ακόμη κείμενα, μεταφρασμένα από τα γαλλικά, προερχόμενα από διαφορετικό περιβάλλον, στα οποία συναντάμε το όνομα του Αλκιβιάδη: «Ο Αλκιβιάδης προς τον Περικλή» (εκ της Αθηνάς του Αρχεγγόλχου). Στο Ιωάννης Κασκαμπάς, *Συλλογή ποικίλης μυθιστορίας*, 1807, σ. 149-160.

μεριά του ακραίου αρχαισμού, ο Στέφανος Κομμητάς άρχισε τη δημοσίευση το 1812 (-1814) της *Εγκυκλοπαιδείας ελληνικών μαθημάτων*, με σκοπό τη χρησιμοποίησή της στη διδασκαλία, στον τέταρτο τόμο της οποίας ανθολογούσε ανάμεσα σε άλλα πλατωνικά κείμενα τον «Αλκιβιάδη Β΄».²⁹

Δέκα χρόνια αργότερα (1824), ο Διονύσιος Σολωμός, μέσα σε ένα άλλο πλαίσιο, αυτό που όριζε ο ιταλικός ορίζοντας των γλωσσικών και αισθητικών του απόψεων, θα χρησιμοποιήσει στον *Διάλογο* παράθεμα από τον πλατωνικό «Αλκιβιάδη Α΄», για να θεμελιώσει την άποψη ότι δάσκαλος των λέξεων είναι ο λαός.³⁰

Η αρχαιογνωσία, η αρχαιομάθεια, ο εξαρχαϊσμός των ονομάτων και φυσικά της γλώσσας θα αποτελέσουν κυρίαρχα γνωρίσματα της νεοελληνικής παιδείας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και εξής. Παράλληλα, θα ξεκινήσουν οι προσπάθειες για τη συγκρότηση της κλασικής επιστήμης στον ελληνικό χώρο.³¹ Ο Πλούταρχος του Κοραή και η *Εγκυκλοπαιδεία* του Κομμητά γνωρίζουν ανατυπώσεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα.³² οι ενδογλωσσικές μεταφράσεις πυκνώνουν. Στα 1838 δημοσιεύτηκε μια συντομευμένη νέα μετάφραση του μυθοπλαστικού ταξιδιού του αβά Bartélemy, η *Επιτομή της περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος* από τον Σ. Σκούφο. Στα 1864 δημοσιεύτηκαν, επίσης, μεταφρασμένοι στα νέα ελληνικά οι *Βίοι Παράλληλοι* του Πλουτάρχου από τον πολυγράφο συγγραφέα, συστηματικό μεταφραστή και πολυπράγμονα λόγιο Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή.³³ Δίπλα στην ενδεικτική αυτή παράθεση εκδόσεων και μεταφράσεων κειμένων της αρχαίας γραμματείας που αναφέρονται στον Αλκιβιάδη, θα πρέπει να προσθέσουμε τα ιστοριογραφικά κείμενα και τις βιογραφίες

αναφορά γίνεται και στη μετάφραση από τον ίδιο της πολιτικής πραγματείας σε διαλογική μορφή *Διάλογοι περί ηθικής και πολιτικής* του αβά Mably (Πετρούπολη 1813).

²⁹ «Δ΄ Αλκιβιάδης δεύτερος ή περί προσευχής». *Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων*, τ. 4, Βιέννη 1813, σ. 273-293. «Εκ των του Πλουτάρχου εν αποφθέγμασι διηγημάτων. μη΄ Αλκιβιάδης και κύων αυτού». *Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων*, τ. 3, Βιέννη 1812, σ. 153-154.

³⁰ Βλ., σχετικά, Vincenzo Rotolo, «Ο Πλάτωνας στις γλωσσικές συζητήσεις του Αθ. Χριστόπουλου και του Δ. Σολωμού», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) 93-105 και Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Για τις ελληνικές πηγές του σολωμικού *Διαλόγου*», *Η λέξη* 142 (Νοέμ-Δεκ. 1997) 871-874.

³¹ Sophia Matthaiou, «Establishing the Discipline of Classical Philology in nineteenth-century Greece», *The Historical Review / La Revue Historique*, Institute for Neohellenic Research, 8 (2011) 117-148. Επίσης, βλ. Ιωάννης Καλιτσουνάκης, «Η αναβίωση των κλασικών σπουδών εν Ελλάδι από της απελευθέρωσης εντεύθεν», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 8 (1957-1958) 325-339.

³² *Εγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων*, Αθήνα 21839-1840. Ο «Αλκιβιάδης Β΄» στον τ. 2, 1839, σ. 150-165.

³³ *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, μτφρ. Α.Ρ. Ραγκαβής, τ. 3, Αθήνα 1864, σ. 5-75.

που αφθονούν στη διάρκεια του 19ου αιώνα³⁴ και υποστηρίζουν το σχήμα της διαχρονίας του ελληνισμού.

Μέσα στη μακρά αυτή περίοδο από τις αρχές ως το τέλος του 19ου αιώνα, κατά την οποία η αρχαιολατρία διακρίνει τις περισσότερες όψεις του νεοελληνικού πολιτισμού – διαγράφεται στην ένδυση, την αρχιτεκτονική και στις καλές τέχνες– και οι προσπάθειες στρέφονται προς την ανάπτυξη της πεζογραφίας, πρωτότυπης και μεταφρασμένης, τη διαμόρφωση θεατρικού δραματολογίου και τη δημιουργία θεατρικών σκηνών, πλάι στην πληθωρική ποιητική παραγωγή, ο Αλκιβιάδης, παραβιάζοντας τα σύνορα της αρχαίας γραμματείας και της κλασικής παιδείας, πραγματοποίησε το πρωταγωνιστικό του ντεμπούτο στον χώρο της λογοτεχνίας. Η αργοπορημένη αυτή εμφάνιση στο πλαίσιο της «ευρωπαϊκής οικογένειας» ήταν εναρμονισμένη με τα ιδιαίτερα αιτήματα του ελληνισμού.

Στη νεότερη ευρωπαϊκή γραμματεία, ο Αλκιβιάδης είχε διανύσει μια αξιοσημείωτη διαδρομή σε διαλογικά κείμενα, θεατρικά έργα και σπανιότερα σε αφηγήματα, οι απαρχές της οποίας ανιχνεύονται πολύ νωρίτερα από το ρεύμα επιστροφής στην αρχαιότητα που εξέφραζε το *Le voyage du jeune Anacharsis* του αβά Barthélemy.³⁵ Στην ευρυχωρία της Αναγέννησης θα μνημονεύαμε έναν ερωτικό διάλογο αποδιδόμενο στον Βοκάκιο με το όνομα του Αλκιβιάδη ανεβασμένο στον τίτλο,³⁶ τα *Canterbury Tales* του

---

³⁴ *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων, από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι και, τα νεώτερα, εξ αρίστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι...* (12 τόμοι, Βιέννη 1830-1832), τ. 2, σ. 24-71. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερα, προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα 1853, σ. 46 και του ίδιου, *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερα*, Αθήνα 1865, σ. 673 κ. εξ.

³⁵ Το συνοπτικό αυτό διάγραμμα για τις ευρωπαϊκές τύχες του Αλκιβιάδη ως λογοτεχνικού προσώπου βασίστηκε στην έρευνα των ηλεκτρονικών καταλόγων των British Library, Biblioteca Apostolica Vaticana, Bibliothèque Nationale de France και στο διαδίκτυο. Όπου στάθηκε δυνατό έγινε αυτοψία στα διαθέσιμα σε ηλεκτρονική μορφή αντίτυπα. Αξιοποιήθηκε, επίσης, σε ό,τι αφορά τη γαλλική γραμματεία, η πλούσια μελέτη της Marie-Paule Loicq-Berger, «Survie d'un lion: Alcibiade. I. Dossier littéraire», *Folia Electronica Classica* (Louvain-la-Neuve), 10 (Ιούλ.-Δεκ. 2005) (διαθέσιμη στο <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/FE/10/Lion/Lion1.html>: ανακτήθηκε στις 23.12.2015). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δεύτερο μέρος του δημοσιεύματος της ίδιας που εξετάζει την εικαστική παρουσία του Αλκιβιάδη από τη *Σχολή των Αθηνών* του Raphaël, στον Rubens, τον Testa ως τον Delacroix και τις καρικατούρες στο σατιρικό γαλλικό εικονογραφημένο περιοδικό *Le Charivari*. Βλ., σχετικά, Marie-Paule Loicq-Berger, «Survie d'un lion: Alcibiade. 2ème partie: le dossier iconographique», *Folia Electronica Classica* (Louvain-la-Neuve), 10 (Ιούλ.-Δεκ. 2005).

³⁶ *Regole bellissime d'amore in modo di dialogo di M. Giovanni Boccaccio. Interlocutori. Il signor Alcibiade, e Filaterio giovane*, μτφρ. από τα λατινικά του Angelo Ambrosini, 1532.

Chaucer,³⁷ τα *Adagia* του Εράσμου –με το γνωστό «Sileni Alcibiadis» (1515)– αλλά και το *Μωρίας Εγκώμιον*, το *Il Libro del Cortegiano* (1528) του Baldassare Castiglione. Δεν θα παραλείπαμε την επίκληση του Rabelais στον Πρόλογο του *Gargantua*, τις δώδεκα παραπομπές του Montaigne στα *Essais* του (1580), όπως και την έκφραση του απεριόριστου θαυμασμού του για τις στρατιωτικές του ικανότητες, την εξυπνάδα και τον «χαμαιλεοντισμό» του και την αναγνώριση στο πρόσωπό του τού προτύπου του «τίμιου ανθρώπου».

Εξαιρετικά φιλόξενη είχε σταθεί η θεατρική σκηνή του 17ου αιώνα. Ο Αλκιβιάδης συμμετείχε στα σαιξπηρικά δράματα *Timon of Athens* και *Henry IV* και πρωταγωνίστησε στην τραγωδία *Alcibiades* (1675) του σημαντικού άγγλου δραματικού συγγραφέα Thomas Otway. Κυρίως, όμως, άσκησε μεγάλη έλξη σε ελάσσονες ή λησμονημένους σήμερα συγγραφείς του γαλλικού και ιταλικού δραματολογίου. Από τις ευάριθμες τραγωδίες θα συγκρατούσαμε το έργο *Alcibiade* (1685) του Jean-Galbert de Campistron, που ενθουσίασε το κοινό της εποχής –πραγματοποίησε πάνω από εκατό παραστάσεις μέσα σε πέντε χρόνια– αλλά και τους μεταγενέστερους όπως τον Βολταίρο, ο οποίος επιφύλαξε στον συγγραφέα μια τιμητική θέση μετά τον Ρακίνα. Ουδόλως βασισμένη στην ιστορική αλήθεια αλλά στο τέχνασμα της μεταμφίεσης, η ιλαρο-κωμωδία του Philippe Quinault *Le feint Alcibiade* (1658) –ο ψεύτικος Αλκιβιάδης είναι η αδελφή του Κλεόνη– είχε εισπράξει στα 1658 το χειροκρότημα του γαλλικού κοινού. Στη σκηνή της γειτονικής Ιταλίας ο Αλκιβιάδης είχε πραγματοποιήσει το θεατρικό του ντεμπούτο στην όπερα *L'Alcibiade* (1680) του Aurelio Aureli, και ακολούθησαν τα έργα *L'Alcibiade* (1682) του Giovanni Antonio Costa και *Alcibiade* του Pier Francesco Cavalli. Εντωμεταξύ, στα συμφραζόμενα του ιταλικού λιμπερτινισμού με τον φιλοσοφικό σκεπτικισμό του, είχε αναδυθεί το 1652 η πραγματεία –συνηγορία της παιδευαστίας– σε διαλογική μορφή *Alcibiade fanciullo a scola* (1652).³⁸ Το έργο είχε κυκλοφορήσει ανώνυμα και προσγράφηκε κατά καιρούς σε γνωστούς ελευθερόφρονες συγγραφείς (Pietro Aretino, Ferrante Pallavicino), για να κατοχυρωθεί τελικά η πατρότητα στον Antonio Rocco, μέλος της *Accademia degli*

³⁷ Απαντά στο «The Franklin's tale».

³⁸ Για το περιβάλλον μέσα από το οποίο αναδύθηκε το κείμενο βλ. Jean-Pierre Cavallié, «Antonio Rocco, *Alcibiade enfant à l'école*. Clandestinité, irréligion et sodomie», *Tangence* 81 (2006) 15-38 (διαθέσιμο στο <http://id.erudit.org/iderudit/014959ar>).

incogniti της Βενετίας, που δίδασκε περιπατητική φιλοσοφία και ρητορική.³⁹ Το προκλητικό αυτό βιβλιαράκι παρά τις διά νόμου απαγορεύσεις σημείωσε μια σημαντική παράνομη κυκλοφορία όχι μόνο στην Ιταλία αλλά και στη Γαλλία,⁴⁰ μεταφράστηκε στα γαλλικά,⁴¹ προκάλεσε το ενδιαφέρον φανατικών βιβλιόφιλων, σχολιάστηκε στο πέρασμα του χρόνου και συγκεντρώνει ως τις μέρες μας την προσοχή της κριτικής και του εκδοτικού χώρου.⁴²

Στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα ο Αλκιβιάδης είχε δώσει άφθονη τροφή στο σοβαρό⁴³ και, κυρίως, το ελαφρό και μουσικό θέατρο με παρωδίες,⁴⁴ αμέτρητες κωμωδίες,⁴⁵ όπερες,⁴⁶ vaudeville,⁴⁷ ανακρεοντικά μπαλέτα,⁴⁸ καντρίλιες,⁴⁹ αλλά και στρατιωτικά εμβατήρια⁵⁰ εμπνευσμένα από τις στρατιωτικές του ικανότητες· ιδιαίτερα αγαπητός στον χώρο της κωμωδίας υπήρξε ο σκύλος του Αλκιβιάδη.⁵¹ Η Γαλλία κράτησε τα πρωτεία, με δεύτερη την ιταλική⁵² και τρίτη τη γερμανική⁵³ γραμματεία. Εκτός από το γαλλικό θέατρο ο Αλκιβιάδης είχε θεματοποιηθεί σε μια από τις πολλές

³⁹ Έως το 1951 η πατρότητα αποδιδόταν στον Ferrante Pallavicino, συγγραφέα του *La retorica delle putane* και άλλων ερωτικών βιβλίων για τα οποία οδηγήθηκε στην πυρά.

⁴⁰ Ανατυπώθηκε στην ιταλική του έκδοση το 1862 στο Παρίσι, βλ. Henry Spencer Ashbee, *Bibliography of Forbidden books*, Cosimo, Νέα Υόρκη 2007 (1877), σ. 23-29.

⁴¹ Βρυξέλλες 1866, 1891· Παρίσι 1936.

⁴² Αναφέρω ενδεικτικά τη γαλλική του μετάφραση στο Μόντρεαλ το 1995, τη γερμανική στο Μόναχο το 1982, την ιταλική έκδοση του 1988. Βλ., επίσης, τη σχετική βιβλιογραφία: Robert Aldrich-Garry Wotherspoon, *Who's who in Gay and Lesbian History. From Antiquity to World War II*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2007 (διαθέσιμο σε προεπισκόπηση στο Google Books). Βλ., επίσης, James Grantham Turner, *Schooling Sex. Libertine Literature and Erotic Education in Italy, France and England 1534-1685*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2005, σ. 88-105.

⁴³ *Alcibiade, tragédie en cinq actes et en vers* (1819) του A. Caminade-Chatenay.

⁴⁴ *Le Serail de Lys, ou parodie de la tragédie d'Alcibiade*, petite comédie en vers, par Mr *****, 1735.

⁴⁵ Philippe Poisson, *Alcibiade*, 1731, τρίπρακτη έμμετρη κωμωδία που εμφανίζει τον Αλκιβιάδη να διεκδικεί από τον Σωκράτη την αγάπη της νεαρής Τιμάνδρας. Επίσης: *Un épisode de la vie d'Alcibiade, ou l'Époux volage dupe de lui-même*, 1827, του J.-B. Drouet.

⁴⁶ *Une heure d'Alcibiade*, 1804, του H.F. Dumolard· Jean Antoine Guillaume Cuvelier, *Alcibiade solitaire*, 1814· Eugène Scribe, *Alcibiade*, 1829.

⁴⁷ Eugène Grangé, *La Fille d'Alcibiade*, 1880.

⁴⁸ M. Aumer, *La Jeunesse d'Alcibiade*, 1811.

⁴⁹ Vasseillière fils, *Alcibiade*. Quadrille, 1865· Bouchel E. Collet, *Alcibiade*, 1882.

⁵⁰ L. Bousquier Margueritat, *Alcibiade. Pas redoublé* (pour musique militaire), 1867· Émile Mullet, *Alcibiade. Marche* (pour musique militaire) avec saxophone ad libitum, 1898.

⁵¹ Léon Gozlan, *La Queue du chien d'Alcibiade*, 1850· Elie Remignard, *Le Chien d'Alcibiade*, 1850· Alexis Mouzin, *Le Chien d'Alcibiade*, 1873.

⁵² *Alcibiade, azione eroica per musica* του γνωστού ιταλού λιμπρετίστα Luigi Prividali, Βενετία 1825 και Felicio Cavallotti, *Alcibiade: scene greche in dieci quadri*, Μιλάνο 1874.

⁵³ Η τραγωδία *Alcibiades* (1839) του Hans Koester.

«ηρωίδες» του Claude Joseph Dorat *Lettre d'Alcibiade à Glicère, bouquetière d'Athènes* (1754) και σε ένα «ηθικό παραμύθι» του πολυγραφότατου Jean-François Marmontel («Alcibiade», *Contes moraux*, 1769). Η πολυσύνθετη αυτή προσωπικότητα που είχε παραδώσει η αρχαιότητα, δεν έμεινε ανεκμετάλλευτη ούτε από το γαλλικό ούτε από το γερμανικό μυθιστόρημα. Στις 138 επιστολές των *Lettres athéniennes extraites du Portefeuille d'Alcibiade* (1771) ο Claude Jolyot de Crébillon, αξιοποιώντας με ελευθερία τον Πλούταρχο, παρουσιάζει έναν κυνικά ελευθερόφρονα και φιλόδοξο Αλικιβιάδη, διψασμένο για ερωτική και πολιτική εξουσία να επιστέλλεται με ιστορικά και πλασματικά πρόσωπα. Στη γερμανική γραμματεία, ο Augustus Gottlieb Meissner με το *Alcibiades* (1781-1782) –που θα μας απασχολήσει εκτενέστερα στη συνέχεια– επέλεξε να υπηρετήσει τον χώρο του ιστορικού αρχαιόθεμου μυθιστορήματος και ταυτόχρονα του bildungsroman, καταλαμβάνοντας, έτσι, μια προδρομική θέση απέναντι στο *Le voyage du jeune Anacharsis* του Barthélemy αλλά και στο *Wilhelm Meister* (1795-1796) του Goethe.

Μέσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα του ελληνικού 19ου αιώνα και με δεδομένη την πλούσια παρακαταθήκη που είχε διαμορφωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο, με τον οποίο η ελληνική γραμματεία συντηρούσε στενές σχέσεις, το έδαφος ήταν γόνιμο για την πρωταγωνιστική εμφάνιση του Αλικιβιάδη στο λογοτεχνικό πεδίο. Μολονότι δεν έλειπαν οι έλληνες συγγραφείς που έγραψαν αρχαιόθεμα μυθιστορήματα ή θεατρικά κείμενα, οι δύο ελληνικές εκδόσεις που είδαν το φως με απόσταση 50 χρόνων και φέρουν στον τίτλο τους το όνομα του Αλικιβιάδη, ήταν προϊόντα διαγλωσσικής μεταφοράς. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τη μεταφραστική διαδικασία δεν ανέλαβαν ασήμαντοι ή ανώνυμοι μεταφραστές, αλλά πρόσωπα που μετείχαν ενεργά στην κοινωνική πολιτιστική ζωή, τα οποία φρόντισαν να περιφρουρήσουν την προσωπικότητα του Αλικιβιάδη, αποκλείοντας κείμενα από το ελαφρό θέατρο ή από όσα επέμεναν στην διακωμώδηση αρνητικών πτυχών του χαρακτήρα του, άφθονα, όπως είδαμε, στην ευρωπαϊκή γραμματεία. Τα έργα που επέλεξαν καταδείκνυαν το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την αρχαιότητα και την παραδειγματική της εκμετάλλευση και προέρχονταν από διαφορετικές εκδοχές του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. Πρόκειται για το μυθιστόρημα *Αλικιβιάδης* του August Gottlieb Meissner και το θεατρικό δράμα *Αλικιβιάδης, ελληνικάί σκηναί εις εικόνας επτά* του Felicio Cavallotti.

Το μυθιστόρημα του Meissner (1753-1807),⁵⁴ δημοσιευμένο στο πρωτότυπο το 1781-1782, ανήκε στα τυπικά δείγματα της έλξης από την ελληνική αρχαιότητα που διέκρινε τη γερμανική γραμματεία της εποχής του. Μολονότι οι σύγχρονές μας ιστορίες του γερμανικού μυθιστορήματος και της γερμανικής λογοτεχνίας του 18ου αιώνα σπάνια μνημονεύουν το όνομα του συγγραφέα, το μυθιστόρημα είχε γνωρίσει στην εποχή του ευρεία διάδοση και είχε μεταφραστεί στα γαλλικά (δύο διαφορετικές μεταφράσεις 1789-1790 και 1792). Συνδυάζοντας, όπως ήδη προαναφέρθηκε, στοιχεία από το ιστορικό, βιογραφικό μυθιστόρημα και το παιδαγωγικό μυθιστόρημα/μυθιστόρημα μαθητείας (*bildungsroman*) παρακολουθεί ολόκληρη την επεισοδιακή ζωή του Αλκιβιάδη, σε τέσσερα άνισα μέρη που καταλαμβάνουν από έναν τόμο: «Αλκιβιάδης παις», «Αλκιβιάδης νέος», «Αλκιβιάδης εις ανδρικήν ηλικίαν» και «Αλκιβιάδης γέρων» (χαρακτηρισμός μάλλον άστοχος για τον σαρανταδύχρονο ήρωα). Μεταφέρει σε μεγάλο βαθμό σε δραματοποιημένη, διαλογική μορφή, την αφήγηση του Πλουτάρχου, παρεμβάλλοντας πολλά ανεκδοτολογικά επεισόδια, μεγάλο μέρος των οποίων καταλαμβάνουν οι ερωτικές του σχέσεις με εταίρες. Γίνεται, επίσης, λόγος για τη μαθητεία του στον Σωκράτη, τις πολιτικές και στρατιωτικές του αρετές, το ευμετάβολο του χαρακτήρα του. Ο μεταφραστής του *Αλκιβιάδου* του Meissner Δρόσος Μανσόλας (1789-1860) είχε πραγματοποιήσει σπουδές στην Ιένα της Γερμανίας, υπήρξε Φιλικός, αγωνιστής της Επανάστασης και μετά την ίδρυση του κράτους κατέλαβε υψηλές πολιτικές θέσεις στις πρώτες κυβερνήσεις.⁵⁵ Η μετάφραση του τετράτομου μυθιστορήματος –βασισμένη στο γερμανικό πρωτότυπο αλλά και σε γαλλική του μετάφραση– δημοσιεύθηκε στην Αθήνα το 1837, είχε όμως ολοκληρωθεί πριν την κήρυξη της Επανάστασης. Ο μεταφραστής λοιπόν είχε επιχειρήσει να συντονιστεί με την προεπαναστατική παραγωγή των μεταφράσεων αρχαιοθεμων κειμένων με προέλευση τη γερμανική γραμματεία, που είχαν πραγματοποιήσει

⁵⁴ Διετέλεσε καθηγητής αισθητικής και κλασικής φιλολογίας στο πανεπιστήμιο της Πράγας, ασχολήθηκε με το ιστορικό βιογραφικό μυθιστόρημα (*Bianca Capello, Epaminondas, Spartacus, Caesar, Massianello*) και θεωρείται ο εισηγητής της γερμανικής αστυνομικής ιστορίας. Βλ. «The German novel», *The Eclectic Review*, 20 (1846) 471 και «Meissner, Augustus Gottlieb». *The Penny Encyclopedia of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*, τ. 15, Λονδίνο 1839, σ. 74. Βλ., επίσης, Peter Drews, «L'histoire dans la fiction en prose (1760-1820)», *Neohelicon* 18.2 (1991) 109-147.

⁵⁵ Στην *Εφημερίδα του βασιλείου της Ελλάδος διά το έτος 1837*, Αθήνα 1837, του Α.Ι. Κλάδη αναφέρεται ως δρ. Φιλοσοφίας, Ιατρικής και Χειρουργίας (σ. 93). Διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών, Οικονομικών, Εξωτερικών, βλ. Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος, Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862)*, Αθήνα 21894, σ. 135, 284, 383 και αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, βλ. εφ. *Αθηνα* 7.6.1844, 12.5.1845 και εφ. *Αιών* 19.5.1845.

σημαντικοί λόγιοι, όπως ο Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, μεταφραστής των μυθιστορημάτων *Αγάθων* (1814) –είχε δημοσιευτεί το 1766– και *Ιστορία των Αβδηριτών* (1827) –στο γερμανικό πρωτότυπο το 1744– του Christoph-Martin Wieland, και ο Γεώργιος Λασσάνης, μεταφραστής του *Αριστομένης και Γοργώς* του August Lafontaine (1820). Στον πρόλογο του μυθιστορήματος, ο εκδότης του, που δεν είναι άλλος παρά ο αγωνιστής και γνωστός ιστορικός της ελληνικής επανάστασης και της Φιλικής Εταιρείας⁵⁶ Ιωάννης Φιλήμων, πρόβαλε τα χαρίσματα του Αλκιβιάδη εκτιμώντας ότι μπορούν να λειτουργήσουν παραδειγματικά για το μετεπαναστατικό παρόν:

Αλκιβιάδου του Αθηναίου ο παράδοξος βίος εθεωρήθη πάντοτε το υποκείμενον σπουδαίας μελέτης. Η επιτροπεία του ενδόξου Περικλέους· του θείου Σωκράτους αι ηθικοπολιτικά νουθεσία, εις τας οποίας ο κριτικώτατος ιστορικός Πλούταρχος αποδίδει μέγα μέρος του μεγαλείου της δόξης του· το ορμέμφυτον εις την μεγαλουργίαν από της πρώτης απαλής ηλικίας· αι επιτυχία, καθώς και αι αποτυχία, των πολεμικών του επιχειρήσεων και των πολιτικών του μέτρων· αι εκ διαμέτρου ανομιαί και πολύτροποι μεταβολαί του ήθους του επί των μεγάλων πραγμάτων και της τύχης του· αυτό τέλος πάντων το τέρμα της ζωής του, πρόκεινται το έκτακτον φαινόμενον εις τον κλάδον των ιστορικών ανδρών της αρχαίας Ελλάδος, και δίδουσι άφθονον ύλην ωφελείας διά τον πολιτικόν, διά τον στρατιωτικόν, διά τους λαούς γενικώτερον, και δι' ένα έκαστον εν μέρει.

Επί της ποικίλης ταύτης εικόνας βλέπομεν, οπόσον δύνανται εις την μόρφωσιν του μεγαλοπράγμονος ανδρός αι πρώται εντυπώσεις των φιλοσοφικών αξιώσεων· βλέπομεν το εξαίρετον της φύσεως δώρον, την μεγαλοφυΐαν, ως δύναμιν ισχυράν καθ' όλων των ενστάσεων και των επιβουλών, όσας μεθοδεύονται τα ακάθεκτα πάθη της ζηλοτυπίας, αι τρομακτικά παραφοραί του όχλου, η σοφιστική διαφθορά και αι δύσκολοι παντός είδους περιστάσεις· βλέπομεν τελευταίον τον άνδρα ενώνοντα εις εαυτόν τα μεγαλύτερα προτερήματα και τα μεγαλύτερα ελαττώματα, και δεικνύοντα το πρωτότυπον της δόξης ενταυτώ και της ανθρωπίνου δυστυχίας. Επί της αυτής εικόνας θεωρούμεν ζωηράν επίσης την τότε ηθικήν και πολιτικήν κατάστασιν των Αθηνών, της Λακεδαιμόνος και της φύσει εχθράς των δύο τούτων πολιτειών, της βαρβάρου Περσίας.

⁵⁶ Βλ. συνοπτικά *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2281.

Ως τοιούτος του Αλκιβιάδου ο βίος δεν έλαβεν εις καμμίαν εποχήν την τύχην εκείνων, οι οποίοι μήτε μνημονεύονται πλέον. Ως πηγή μαθημάτων χρησίμων όσον εις τον ιδιώτην, τόσον και εις τον δημόσιον άνθρωπον, είλκυσε πολλών την εξιδιασμένην έρευναν, και εις τας μελέτας διαφόρων συγγραφέων έδωκε θέματα σοβαρά συντάξεων.

Το προλογικό σημείωμα συμμορφούμενο προς το οράτειο δόγμα του «miscere utile dulci» –και μάλλον κλίνοντας περισσότερο προς το «utile»– καταλήγει:

Των μεγάλων ανδρών οι βίοι υπάρχουσι πάντοτε ο ακριβέστερος και πολυμαθέστερος διδάσκαλος της νεολαίας και εν γένει των κοινωνιών. Μάθημα της πείρας εις όλην των την έκτασιν, οι βίοι τούτοι αναπληρούσιν εξ ετοίμου ό,τι η θεωρία αναγκάζεται να αναπτύξει δι' εκτεταμένων παρατηρήσεων, πολλάκις συγκεχυμένων και αντιφατικών, και ενίοτε ακατανόητων.

Το ιστορικό πρόσωπο του Αλκιβιάδη, συνεπώς, όφειλε να αποτελέσει παράδειγμα για τους στρατιωτικούς, τους πολιτικούς, τον λαό, την κοινωνία και τη νεολαία. Ο Μανσόλας με τις διασυνδέσεις του, μάλλον, πρέπει να αποσκοπούσε κυρίως στην τελευταία. Το υπουργείο Παιδείας, μάλιστα, είχε αποφασίσει να αγοράσει 50 αντίτυπα για να διανεμηθούν δωρεάν στα σχολεία, απόφαση που τελικά αναθεώρησε: έκρινε, πάντως, το βιβλίο χρήσιμο για βραβείο σε μαθητές, αναμένοντας να διαθέσει ο μεταφραστής «οίκοθεν αριθμόν τινα».⁵⁷

Με το πέραςμα του χρόνου το αρχαιόθεμο μυθιστόρημα είχε να αντιμετωπίσει σοβαρούς ανταγωνιστές από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής (ιστορικό μυθιστόρημα στην παράδοση του Scott, μυθιστόρημα αποκρύφων, περιπετειώδη και «μαύρα» μυθιστορήματα κ.ά.)· ίσως αυτοί να ήταν οι λόγοι που ο *Αλκιβιάδης* των Meissner και Μανσόλα παρέμεινε στη μοναδική του έκδοση, του 1837, και έως και το 1893

⁵⁷ Βλ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 169, λήμμα 402. Η πληροφορία προέρχεται από έγγραφο στα ΓΑΚ, Υπ. Παιδείας, Οθωνικά, φ. 47. Όπως διαπιστώνεται, παρέμεινε απύλητο ως το 1893, καθώς αναγράφεται στον *Τιμοκατάλογο των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδη 1892-1893*. Βλ., σχετικά, Αλέξης Πολίτης, «Αρχαιόθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;», *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης – Μιχαήλ Πασχάλης, Στιγμή, Αθήνα 2005, σ. 135-136, σημ. 24.

εξακολουθούσε να εμφανίζεται σε βιβλιοπωλικούς καταλόγους, πιστοποιώντας ότι παρέμεναν απούλητα αντίτυπα. Ο αρχαίος μύθος, όμως, έβρισκε γόνιμο έδαφος στο θέατρο με την ανάπτυξη στο πλαίσιο του Ρομαντικού Κλασικισμού των θεωριών περί «εθνικού θεάτρου» που ενθάρρυναν την καλλιέργεια του ιστορικού δράματος⁵⁸ και την αρχαιοελληνική θεματολογία. Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα θα μπορούσε να εγγραφεί η πρωτοβουλία για τη μετάφραση του θεατρικού δράματος του Felicio Cavallotti, *Alcibiade: scene greche in dieci quadri* (1874). Απόσπασμα της μετάφρασης με τον τίτλο «Σκηναί εκ του “Αλκιβιάδου” δράματος του Φιλέλληνος ποιητού Φ. Καβαλλόττη» δημοσιεύτηκε, αρχικά, στην ετήσια έκδοση *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1879* που εξέδιδε ο γνωστός λόγιος Ειρηναίος Ασώπιος, η οποία έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για θέματα από την ελληνική αρχαιότητα. Η μετάφραση, ωστόσο, έπρεπε να περιμένει δέκα ολόκληρα χρόνια μέχρι να εκδοθεί ολόκληρη το 1889,⁵⁹ αυτοτελώς σε τόμο με τον τίτλο *Αλκιβιάδης, ελληνικαί σκηναί εις εικόνας επτά* στην εκδοτική σειρά «Ελληνική Βιβλιοθήκη» των Μπαρτ και Χιρστ.⁶⁰

Η κλασική αρχαιότητα ήταν το ιδανικό που είχε τροφοδοτήσει την πένα του ιταλού συγγραφέα και πολιτικού Felicio Cavallotti (Μιλάνο 1842-Ρώμη 1898). Μεταφραστής του Τυρταίου στα ιταλικά είχε γράψει και άλλα αρχαιόθεμα θεατρικά κείμενα –πράγμα που τονίζεται, άλλωστε, στη δεύτερη, αφιερωματική σελίδα της ελληνικής έκδοσης: «Φηλίκι Καβαλλόττη, βουλευτή Μεδιολάνων, συγγραφεί ελληνικών δραμάτων»-, στα οποία χρησιμοποιούσε τη μυθική αφήγηση για να θέσει πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα: στον *Alcibiade*, που στάθηκε το πιο σημαντικό θεατρικό του κείμενο, έθιγε την πολιτική διαφθορά και τον αμοραλισμό. Το δράμα ξεκινάει με την εμφάνιση του παράσιτου Κύμωθου, ο οποίος απευθυνόμενος προς το κοινό επιχειρηματολογεί για

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά και τη στροφή προς τον χώρο του ιστορικού, αρχαιόθεμου, δράματος από τον Δημήτριο Κορομηλά με τα έργα *Παγκάστη* 1878, *Ανακρέων* 1880, *Κλυτίας* 1886, *Βακχίς* 1888, *Ευρυμέδη* 1889. Θεόδωρος Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2006, σ. 149-152.

⁵⁹ Στην έκδοση δεν αναγράφεται χρονολογία. Συνάγεται από την είδηση στη *Νέα Εφημερίδα* 15.5.1889. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Λάμπρο Βαρελά για την υπόδειξη.

⁶⁰ Να προσθέσουμε ότι από τις εκδόσεις Μπαρτ και Χιρστ κυκλοφόρησε το 1890 *Λόγος Εισιτήριος εις το μάθημα της Ελληνικής Αρχαιολογίας* του Ν.Γ. Πολίτου και από το 1890 κ. εξ. εκδόσεις κλασικών (Αριστοτέλης, Αρριανός, Δημοσθένης, Θουκυδίδης, Ισοκράτης, Ηρόδοτος, Λουκιανός, Λυκούργος, Ξενοφών, Όμηρος, Πλάτων, Σοφοκλής, Λυσίας). Μια καλή εντύπωση για τη δράση λογίων προς την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος προς την αρχαιότητα, όπως ο Νικόλαος Γ. Πολίτης, διευθυντής μάλιστα σύνταξης του *Λεξικού Εγκυκλοπαιδικού Μπαρτ και Χιρστ*, παρέχει το δημοσίευμα του Λάμπρου Βαρελά, «Για τον “σοφό επικριτή” στον πρόλογο του “Λαμπριάτικου ψάλτη” του Παπαδιαμάντη», *Νέα Εστία*, 1844 (2011) 795-828.

την ιστορική εγκυρότητα του δράματος, το οποίο βασίστηκε στη μελέτη αξιόπιστων πηγών. Ακολουθεί η παρουσίαση του πολυσύνθετου του χαρακτήρα του Αλκιβιάδη, ο οποίος εμφανίζεται να συναρμολογεί γνώρισμα από σημαντικά πρόσωπα της παγκόσμιας ιστορίας και μυθολογίας:

Α! αν ηδύνατο διά παραδόξου τινός θαύματος να συντήξει τις ένα τύπον τον Αντώνιον, τον Κοριολανόν, τον Καίσαρα, τον ακόλαστον βαβυλώνιον ήρωα [Ναβουχοδονόσορα;], και τον αιώνιον Δον Ζουάν του νέου άγγλου Βάρδου! Α! το γνωρίζω και εγώ, ότι τότε εν μια στιγμή ο συγγραφεύς ήθελε περιγράψει θαυμασίως τον χαρακτήρα του Αλκιβιάδου. Διότι όπως η ιστορία τον παρουσιάζει, ο Αλκιβιάδης μεταξύ των Ελλήνων ήτο κράμα πάντων των χαρακτήρων των ειρημένων προσώπων.⁶¹

Ο Κύμωθος, ο οποίος κρατάει έναν δεύτερο, συνδετικό ρόλο στους διαλόγους ανάμεσα σε ιστορικά πρόσωπα (Σωκράτης, Λάμαχος, Ασπασία), στρατιώτες, πολεμιστές, θήτες και αθηναίες εταίρες (Τιμάνδρα, Γλυκέρα, Βακχίς, Ευφροσύνη), προετοιμάζει το κοινό για την αντιφατική προσωπικότητα του βασικού πρωταγωνιστή, τονίζοντας τόσο τα αρνητικά όσο και τα θετικά του γνωρίσματα:

Ήτο πεπρoικισμένος δι' αρετών και κακιών, ας σπανίως ο κόσμος είδε, και ακόρεστος δόξης και σωματικών απολαύσεων· ανδρείος και τολμηρός πολεμιστής, αλλά και θηλυπρεπής νεανίας, είχε συνηθίσει το σώμα του εις τα όργια, εις την πολυτέλειαν και εις την τραχείαν ζωήν του στρατοπέδου· εις άκρον μεν ακόλαστος, αλλ' έμπειρος και αυστηρός στρατηγός· πρώτιστος εν τοις συμποσίοις, αλλά και αυστηρότατος εν τοις όπλοις· άφρων εν τη αργία, αλλά και σοφός εν τω έργω· αφελής μεν κατά τα πάθη, πονηρός δε εις τας πράξεις· οτέ μεν προπέτης, οτέ δε γλυκύς, ειλικρινής συνάμα και υποκριτής· εγωιστής εν τη δόξη, αγαθός όμως την καρδίαν. Απατεών μεν των γυναικών, διδάσκαλος δε της τέχνης του εράν και πιστός μέχρι θανάτου εις τον σεμνόν έρωτα· δημοκόπος συνάμα και αριστοκρατικός· θωπευτής του όχλου, ον εκ της Ασίας και Ελλάδος συνέλεξεν, ίνα

---

⁶¹ Φήλικος Καβαλλόττη, *Αλκιβιάδης, Ελληνικά σκηνικά εις εικόνας επτά*, εκ της ιταλικής υπό Γ. Ι. Αθήνα, σ. 4.

αιματοκυλήσει. Αδιαφορών διά τα ελαττώματά του, υπό της ευνοίας του όχλου οτέ μεν υπερυψώθη εις τον βωμόν της δόξης, οτέ δε κατεκρημνίσθη απ' αυτού. Ένοχος και σπουδαίος εκ φιλοδοξίας, ολιγώτερον μεν ευγενής του Αριστείδου, ενδοξότερος δε του Μαρτίου· πρόθυμος εις την μεταβολήν των ηθών, ως και εις την μεταβολήν του τόπου· οτέ μεν ακολουθών την φωνήν της οργής, οτέ δε την της πατρίδος. Εθεράπευεν εναλλάξ τον Βάκχον, τον Άρην και τον Έρωτα· μετριόφρων μεν εν τη ευτυχία, απαθής δε εν τη συμφορά. Τοιούτος υπήρξεν ο ανήρ, ο μεγάλος αγαπηθείς και μεγάλως φθονηθείς υπό των συγχρόνων του Ελλήνων και τον οποίον ο συγγραφεύς εξήγαγεν εκ του τάφου, προσδοκών της σκιάς χάριν του μεγάλου τούτου ανδρός, ουχί κατάκρισιν και επαίνους, αλλ' ακρόασιν και ουδέν πλέον.⁶²

Εκτός όμως από αισθητικά ή λογοτεχνικά κριτήρια ή την έλξη που ασκούσε η αντιφατική αυτή μορφή που κληροδότησε η ελληνική αρχαιότητα, για τη μετάφραση του *Αλκιβιάδη*, η οποία αποτελεί ελληνική μοναδικότητα –δεν εντοπίζονται μεταφράσεις του σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες–, φαίνεται να συνηγόρησε και ο φιλελληνισμός του Cavallotti, πράγμα που εμφανίζεται στη δημοσίευση στο *Αττικόν Ημερολόγιον*. Ο συγγραφέας και ριζοσπάστης πολιτικός συγκαταλεγόταν στους μαχητικούς οπαδούς του Risorgimento· υποστηρικτής του Garibaldi, ανήκε στη νεότερη γενιά του ιταλικού φιλελληνισμού, η οποία στήριξε σθεναρά το κρητικό ζήτημα από τη δεκαετία του 1860 και πολέμησε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.⁶³ Φανατικός θαυμαστής της αρχαίας Ελλάδας, τον ρόλο της οποίας αναγνώριζε στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, και γνώστης της νεότερης ιστορίας της, είχε υποστηρίξει από τη θέση του στο ιταλικό κοινοβούλιο τους Έλληνες και είχε δημοσιεύσει σχετικά κείμενα.⁶⁴ Επιπλέον, ο Cavallotti φαίνεται ότι διατηρούσε επαφές με Έλληνες της Ιταλίας κατά τη δεκαετία του 1870, όπως καταδεικνύει ιταλική επανέκδοση του *Alcibiade: scene greche in dieci quadri* του 1875, στην οποία πρότασε ευχαριστήρια επιστολή προς την ελληνική παροικία της Τεργέστης, τα μέλη της οποίας είχαν ενθουσιαστεί με την απαγγελία του έργου το 1874 και είχαν στέψει τον συγγραφέα με

⁶² Ό.π., σ. 4-5.

⁶³ Για τις κινήσεις των γαριβαλδινών εθελοντών βλ. Αντώνης Λιάκος, «Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη (1866-1869)», *Παλίμψηστον* 14/15 (1995) 191-124.

⁶⁴ Από την πλούσια βιβλιογραφία παραθέτω: Paolo Bardazzi, *Felice Cavallotti, nella vita, nella politica, nell'arte*, Μιλάνο 1898 (διαθέσιμο στο <http://www.progettorisorgimento.it>).

δάφνινο στεφάνι απευθύνοντας τα λόγια (στα ελληνικά): «τω ποιητή του Αλκιβιάδου-θαυμασταί Έλληνες – εν Τεργέστη Μαρτίου 1874».⁶⁵ Ειδικότερα, η αυτοτελής δημοσίευση της ελληνικής μετάφρασης του 1889 δείχνει να εγγράφεται σε μία από τις πολλές όψεις των ελληνοϊταλικών σχέσεων και να αποτελεί ένα από τα επεισόδια έκφρασης της ελληνικής αναγνώρισης προς τον ιταλικό φιλελληνισμό του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.⁶⁶ Σημαντικό τεκμήριο συνιστά επιστολή του Cavallotti του 1887 απευθυνόμενη στην ελληνική κυβέρνηση, ως απάντηση στην πρόσκληση που του είχε γίνει να τιμηθεί από το Τάγμα του Σωτήρος για τη φιλελληνική στάση του και, ειδικότερα, για τον *Αλκιβιάδη*,⁶⁷ πρόταση την οποία αρνήθηκε.

Οι διαμεσολαβητές του *Αλκιβιάδη* στη νεοελληνική γραμματεία, Κ.Χ. Βάμβας και Γεώργιος Δουρούτης (Αγκώνα 1839-Αθήνα 1894)⁶⁸ είχαν συνεργαστεί και είχαν αναπτύξει από κοινού σημαντική πολιτιστική δραστηριότητα ως μέλη του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός» και άλλων εταιριών.⁶⁹ Ο Δουρούτης, ειδικότερα, ως πρόξενος της Ελλάδας στην Αγκώνα ενδέχεται να είχε συναντήσει τον Cavallotti ή, τουλάχιστον, να διέθετε καλή γνώση του έργου του. Είχε δημοσιεύσει στον *Παρνασσό* μετάφραση του επίσης αρχαιόθεμου δράματος *Νικαρέτη*.⁷⁰ Οι δύο αυτές μεταφράσεις αρχαιόθεμων κειμένων ενδέχεται, επιπρόσθετα, να υπηρετούσαν και το ενδιαφέρον του συλλόγου

⁶⁵ Felice Cavallotti, «Prefazione all'edizione del 1875». *Opere*, τ. 5: *Alcibiade*, Μιλάνο 1884.

⁶⁶ Βλ. Ε.Κ. Ασώπιος, «Φιλήκι Καβαλλώτη τω φιλελλήνι Μεδιολάνων βουλευτή τας φιλιτάλους ταύτας σελίδας. Η Μεγάλη Ιδέα παρ' Ιταλοίς (1310-1870)», *Αττικόν Ημερολόγιον και Ημερολόγιον των Κυριών 1889*, τ. ΚΓ', Αθήνα 1888, σ. 186-234.

⁶⁷ Να σημειωθεί ότι ο Cavallotti ήταν από το 1886 κ. εξ. ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης του ριζοσπαστικού κόμματος. Βλ., σχετικά, Felice Cavallotti, *Italia e Grecia*, Catania 1898, σ. xiii-xviii.

⁶⁸ «Λόγος Επικίδειος εις Γεώργιον Δουρούτην», *Εφημερίς* 12.2.1894, όπου γίνεται λόγος για την ηπειρωτική καταγωγή του, την εγκατάσταση της οικογένειάς του στην Αγκώνα καταδικασμένη από τον Αλή Πασά, τις σπουδές του στο Παρίσι, τη θητεία του ως Γενικού Προξένου στην Αγκώνα. Από το 1862 φαίνεται ότι ασχολήθηκε με πολιτιστική, κοινωνική και φιλολογική δραστηριότητα στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσός» και στη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Πρέπει να είναι συγγενής, ανιψιός, όχι αδελφός, του Κωνσταντίνου Δουρούτη, που ίδρυσε τα πρώτα μεταξουργεία στην Πελοπόννησο. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α' μισό του 19ου αι. Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής». *Το μεταξουργείο της Αθήνας*, επιμ. Χριστίνα Αγριαντώνη – Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 17-41.

⁶⁹ Βλ. τις ενέργειές τους για την ίδρυση οικισμού ιταλοαλβανών μεταναστών στην Ηλεία κατά τη δεκαετία του 1870 στο Λεωνίδα Φ. Καλλιβρετάκης, «Νέα Πικέρνη Δήμου Βουπρασιών. Το χρονικό ενός οικισμού της Πελοποννήσου τον 19ο αιώνα (και η περιπέτεια ενός πληθυσμού)», *Τετράδια Εργασίας* (ΚΝΕ/ΕΙΕ) 18 (2003) 222-242. Οι έλληνες συνομιλητές των γαριβαλδινών είχαν ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για το αλβανικό ζήτημα, την αναγνώριση της εθνικής ύπαρξης του αλβανικού έθνους.

⁷⁰ «Φίληκος Καβαλόττη, Νικαρέτη ή η εορτή των άλλων. Ελληνική κωμωδία εις πράξιν μίαν», μτφρ. Γ.Ι. Δουρούτης, *Παρνασσός* 11 (1888) 493-514. Ο μεταφραστής έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αιώνα του Αλκιβιάδη, όπως συνάγεται από το δημοσίευσμά του «Η Δημοσιογραφία κατά τον αιώνα του Περικλέους» (σημειώνεται: Κατά διασκευήν εκ γαλλικής πραγματείας), *Παρνασσός* 14 (1892) 548-555.

«Παρνασσός» από το 1886 για τη δημιουργία θιάσου για την υποστήριξη του ελληνικού θεάτρου· ο Δουρούτης συμμετείχε στο Τμήμα Καλών Τεχνών του συλλόγου, στο οποίο προήδρευε ο Ι. Ισιδωρίδης Σκυλίσσης⁷¹ που συνέταξε το σχετικό πόρισμα και υπέβαλε την πρόταση. Το σχέδιο ναυάγησε, αλλά ιδρύθηκε τελικά δραματική σχολή.⁷² Επίσης, στις συνεδρίες του συλλόγου πραγματοποιούνταν αναγνώσεις μεταφράσεων δραματικών έργων.⁷³ Μαρτυρία, πάντως, για τη σκηνική παρουσίαση του κειμένου του Cavallotti δεν διαθέτουμε. Επιπρόσθετα, θα εικάζαμε ότι οι κοινωνιστικές και μεταρρυθμιστικές ιδέες του ιταλού ριζοσπάστη είχαν ασκήσει επιρροή στον έτερο μεταφραστή Χ. Κ. Βάμβα, εικασία που υποβάλλουν ορισμένα από τα δημοσιεύματά του.⁷⁴ Η μεταφραστική λοιπόν πρωτοβουλία φαίνεται ότι απέρρευε από τη βούληση να αναδειχθεί η φιλελληνική παρουσία του Cavallotti στην ελληνική πολιτιστική και, ενδεχομένως, πολιτική και κοινωνική σκηνή.⁷⁵

Στον επιμνημόσυνο λόγο για τον Cavallotti (σκοτώθηκε σε μονομαχία με τον βουλευτή Macola στις 6 Μαρτίου του 1898),⁷⁶ που εκφώνησε στα ιταλικά ο καθηγητής της Νομικής Σχολής Νεοκλής Καζάζης –πρόεδρος της εθνικιστικής εταιρίας «Ελληνισμός», η οποία υποστήριζε τις εθνικές αλυτρωτικές επιδιώξεις (1898) και

⁷¹ Βλ. «Εργασίαι τμημάτων», *Παρνασσός* 10 (1886) 48.

⁷² Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης, «Μια δραματική σχολή», *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρειας) 3.33 (1907) 590-593. Να σημειώσουμε ότι ο Κουρτίδης που συμμετείχε στην προσπάθεια για την ίδρυση θιάσου και σχολής, ήταν και ο διευθυντής της σειράς «Ελληνική Βιβλιοθήκη» των εκδόσεων Μπαρτ και Χριστ, στην οποία εκδόθηκε η μετάφραση του *Αλκιβιάδη*. Βλ., σχετικά, Ουρανία Πολυκανδριώτη, *Η διάπλαση των Ελλήνων: Αριστοτέλης Κουρτίδης (1858-1828)*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 2011, σ. 67-68, 104-105. Στην ίδια σειρά και, μάλιστα, την ίδια χρονιά, είχε προγραμματιστεί η μετάφραση και του τετράπρακτου ιστορικού δράματος σε πρόζα του Cavallotti, *I Messenii* (1874), όπως πιστοποιεί επιστολή των εκδοτών Μπαρτ και Χριστ προς τον Δημήτριο Βικέλα (13.3.1889)· βλ. τη δημοσίευσή της από τον Γιάννη Παπακώστα, «Από την Ελληνική Βιβλιοθήκη στο Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν. Η περίπτωση Μπαρτ-Βικέλα». *Ευτυχισμός. Τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καψωμένο*, επιμ. Γεωργία Λαδογιάννη, Απόστολος Μπενάτσης, Κλεονίκη Νικολουδάκη, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010, σ. 439-450.

⁷³ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της παλαιάς και της νέας Αθηναϊκής σχολής στον Φ.Σ. Παρνασσός: αρχειακή έρευνα*, Εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα 1993, σ. 205.

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά τα δημοσιεύματα του Κ.Χ. Βάμβα, «Σύντομος ιστορική μελέτη περί Αλβανίας και Αλβανών», *Παρνασσός* 1 (1877) 438-453· «Περί των εν Ιταλία Ελληνοαλβανών και ιδίως περί των εις Ελλάδα μεταναστευσάντων», *Παρνασσός* 1 (1877) 19-26· «Ολίγα περί της Αλβανικής γλώσσης», *Παρνασσός* 3 (1879) 286-298· «Περί ταμειυτηρίων και ταχυδρομικών ταμειυτηρίων», *Παρνασσός* 4 (1880) 296-309· «Συνεργατικά εταιρεία», *Παρνασσός* 7 (1883) 110-128· «Η συνεργατική κίνησις», *Εστία* 23 (1887) 421-423· «Περί ιδρυμάτων της προβλεπτικότητας ήτοι περί ταμειυτηρίων, σχολειακών ταμειυτηρίων, λαϊκών τραπεζών κλπ.», *Παρνασσός* 13 (1890) 147-168.

⁷⁵ Άλλες μεταφράσεις: *Άσμα ασμάτων*, μτφρ. Μιχαήλ Ερρίκου Χ. Βανδώρου, Αργοστόλι 1889, ²1894· *Η κόρη του Ιεφθάε*, μτφρ. Σ.Π. Λοβέρδος, Αθήνα 1900.

⁷⁶ Ο θάνατος του Cavallotti αποτέλεσε μεγάλο θέμα στις ελληνικές εφημερίδες της εποχής.

συνεργάστηκε με ιταλούς εθελοντές,⁷⁷ αλλά και υποστηρικτής της ελληνοαλβανικής συνεννόησης-, ο Cavallotti μνημονεύεται ισάξια ως «il grande filelleno» και «il poeta d'Alcibiade».⁷⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο πιο σιβυλλικός ήρωας της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας αναδείχθηκε, εμμέσως, σε σύμβολο του ιταλικού φιλελληνισμού και της ελληνοϊταλικής αμοιβαιότητας, ενώ ο ιταλός συγγραφέας του τιμήθηκε με την ονομασία μιας κεντρικής οδού της Αθήνας, στην καρδιά του ιστορικού της κέντρου, δίπλα στην Ακρόπολη –και σε μικρή απόσταση από την οδό Γαριβάλδι⁷⁹–, καταλαμβάνοντας έτσι μια μικρή θέση δίπλα σε μεγάλους ευρωπαίους φιλέλληνες συγγραφείς όπως ο Victor Hugo και ο George Gordon Byron.

Οι δύο αυτές νεοελληνικές μεταφράσεις των έργων του Meissner και του Cavallotti που περιέβαλαν με λογοτεχνικό ένδυμα τον μαθητή του Σωκράτη, υπαγορεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό από ανάλογες προθέσεις με αυτές του εξαρχαϊσμού των βαπτιστικών ονομάτων. Υπηρέτησαν το ιδεολογικό σχήμα της ταυτόχρονης σύσφιξης των σχέσεων του νέου ελληνισμού με την αρχαιότητα και την ευρωπαϊκή οικογένεια. Αισθητική υπόσταση θα προσλάβει το λογοτεχνικό πρόσωπο του Αλκιβιάδη όταν ασχοληθούν μαζί του δύο χαρισματικοί συγγραφείς του 20ού αιώνα, ο Γιώργος Θεοτοκάς με τον *Αλκιβιάδη* που θα ανέβει στη σκηνή το 1959, και ο Άγγελος Βλάχος με το μυθιστόρημα *Ο κύριός μου Αλκιβιάδης* (1954) που εξακολουθεί να γνωρίζει επανεκδόσεις ως τις μέρες μας.

---

⁷⁷ Για την πολιτική σκέψη του Καζάζη βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη*, Τροχαλία, Αθήνα 1996 και «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της εταιρείας “Ο Ελληνισμός”». *Ο πόλεμος του 1897. Διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4 και 5 Δεκεμβρίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών, Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1999, σ. 231-250. Βλ., επίσης, Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (εισ.-επιμ.-σχολ.), *Ν. Καζάζης, Η Γαλλική Επανάσταση. Μέρος έκτον*, ΚΝΕ/ΕΙΕ – Τροχαλία, Αθήνα 1993.

⁷⁸ N. Kasasis, *Felice Cavallotti. Sua Commemorazione Politica. Discorso*, Societa L'Ellenismo, Αθήνα 1898, σ. 3, 6, 12, 15.

⁷⁹ Βλ. Κ. Μπίρης, *Τοπωνυμικά των Αθηνών*, Αθήνα 1945, σ. 98-99, 54-55. Το οδώνυμο Καβαλλόττι εγκρίθηκε με δημοτική απόφαση του 1898, τη χρονιά δηλ. του θανάτου του συγγραφέα και φιλέλληνα, ενώ το οδώνυμο Γαριβάλδη, αφορά τον Ricciotti Garibaldi, διαχειριστή της συμβολικής κληρονομιάς του πατέρα του Giuseppe, ο οποίος ήρθε τρεις φορές στην Ελλάδα ηγούμενος σωμάτων εθελοντών Γαριβαλδινών το 1924. Πριν τη δημοσίευση του έργου του Cavallotti πάντως είχε ονομαστεί η οδός Αλκιβιάδη κοντά στην Αχαρνών (1884), ενώ η οδός Πλάτωνος στον Κολωνό του δήμου Αθηναίων εγκρίθηκε το 1921· ό.π., 24-25, 172-173.